

निजाम शाही काळातील सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासाचा अभ्यास

प्रा. बालाजी दगडू गंगावणे

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
माऊली महाविद्यालय, वडाळा. ता. उत्तर सोलापूर.

प्रास्ताविक :

निजाम शाही राजवंशावरील काही साहित्यांमध्ये त्यांच्या राजवटीत हुकूमशाही प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे आणि निजाम शाही शासकांनी केलेल्या सामाजिक-शैक्षणिक विकासांना महत्त्व देण्यास विसरले आहे. निजाम शाही राजवंशाचे शासक कला, वास्तुकला, साहित्य, संस्कृती, वस्तुसंग्रह आणि पाककृतींचे महान संरक्षक होते. त्यांच्या राजवटीने राज्यात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणले. निजाम शाहीशासक हुकूमशाही प्रवृत्तीचे असूनही, त्यांनी औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाद्वारे राज्याचा विकास केला.

हैदराबाद संस्थानची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

मुघल सत्तेच्या पतनानंतर, भारतात मराठा साम्राज्याचा उदय झाला. निजामाने स्वतः मराठ्यांनी अनेक आक्रमणे पाहिली, ज्यामुळे निजाम मराठ्यांना नियमित कर (चौथ) देत होता. मराठे आणि निजाम यांच्यात झालेल्या प्रमुख लढायांमध्ये पालखेड, उदगीर, राक्षसभुवन आणि खर्डा यांचा समावेश होता, ज्यामध्ये निजामचा पराभव झाला. १९०३ मध्ये राज्याचा बेरार प्रदेश वेगळा करून ब्रिटिश भारताच्या मध्य प्रांतांमध्ये विलीन करण्यात आला, १९४७ मध्ये, भारताच्या फाळणीच्या वेळी, ब्रिटनने उपखंडातील ५६६ संस्थानांना भारत किंवा पाकिस्तानमध्ये सामील होण्याचा किंवा स्वतंत्र राहण्याचा पर्याय दिला. हैदराबाद हे भारतातील सर्व संस्थानांपैकी सर्वात मोठे आणि सर्वात समृद्ध होते. तो ८२,६९८ चौरस मैल (२१४,१९० किमी) इतका एकसमान प्रदेश व्यापत होता आणि त्याची लोकसंख्या सुमारे १६.३४ दशलक्ष होती (१९४१ च्या जनगणनेनुसार).

निजामाने हैदराबादला स्वतंत्र ठेवण्याचा निर्णय घेतला, इतर संस्थानांपेक्षा वेगळे, त्यापैकी बहुतेक संस्थाने स्वेच्छेने भारतात किंवा पाकिस्तानात सामील झाली. स्वतंत्र भारतीय संघराज्याला देशाच्या मध्यभागी हैदराबाद सारखे स्वतंत्र आणि शक्यतो शत्रुत्वाचे राज्य नको होते आणि गरज पडल्यास

बळजबरीने हैदराबादला भारतीय संघराज्यात समाविष्ट करण्याचा त्यांचा निर्धार होता. २ सप्टेंबर १९४८ रोजी ऑपरेशन पोलोमध्ये भारतीय सैन्याने हैदराबादवर कूच केले, निजामाला पदच्युत केले आणि राज्य भारतीय संघराज्यात समाविष्ट केले.

सात निजामांनी १९४७ पर्यंत दोन शतके हैदराबादवर राज्य केले. निजाम शाही शासक साहित्य, कला, स्थापत्य आणि संस्कृतीचे संरक्षक होते. निजामांनी पर्शियन कला, पर्शियन वास्तुकला आणि पर्शियन संस्कृतीचे संरक्षण केले, जी हैदराबादी मुस्लिमांच्या ओळखीचे केंद्रबिंदू बनली निजाम त्याच्या संपत्ती आणि दागिन्यांच्या संग्रहासाठी ओळखला जात असे. शेवटचा निजाम हा जगातील सर्वात श्रीमंत माणूस होता. निजामांनी रेल्वेचाही विकास केला, वीजनिर्मिती, रस्ते, हवाई मार्ग, सिंचन आणि जलाशयांचा विकास केला, खरं तर, हैदराबाद शहरातील सर्व प्रमुख सार्वजनिक इमारती ब्रिटिश राजवटीत त्यांच्या कारकिर्दीत बांधल्या गेल्या. त्यांनी शिक्षण, विज्ञान आणि उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना यांना चालना दिली.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. निजाम शाही राजवंश्याच्या राजाच्या कारकीर्दीचा आढावा घेणे.
२. निजाम शाही राजवटीतील सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. निजाम शाही राजवटीतील शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
४. निजाम शाही राजवटीत निर्माण झालेल्या साहित्याचा आढावा घेणे.
५. निजाम शाही राजानी हैदराबाद संस्थानच्या विकासासाठी केलेल्या इतर कार्यांचा आढावा घेणे.

महत्वाचे मुघल प्रांत

अठराव्या शतकात मुघल प्रांतांमधून निर्माण झालेल्या राज्यांपैकी तीन राज्ये अतिशय प्रभावी दिसतात. ती म्हणजे अवध, बंगाल आणि हैदराबाद. ही तिन्ही राज्ये अनुक्रमे सआदत खान (अवध), मुर्शीद कुली खान (बंगाल) आणि असफ जाह (हैदराबाद) तिघांनी सत्ता गाजवली मुघलांचे उच्च मनसबदार म्हणून या तिघांनी काम करून मुघल बादशहाचा विश्वास मिळवला होता.

हैदराबाद राज्याचे संस्थापक निजाम-उल-मुल्क असफ जाह हे मुघल सम्राट फारुख सियार यांच्या दरबारातील सर्वात शक्तिशाली व्यक्तींपैकी एक होते. त्याला प्रथम अवधचे राज्यपालपद देण्यात आले. दख्खन प्रांतांचा मुघल गव्हर्नर म्हणून, असफ जाहकडे आधीच त्याच्या राजकीय आणि आर्थिक प्रशासनावर पूर्ण नियंत्रण होते. दख्खनमधील अशांततेचा आणि दरबारातील अंतर्गत कलहाचा फायदा घेत, त्याने आपल्या हातात सत्ता घेतली आणि त्या प्रदेशाचा खरा शासक बनला.

असफ जाहने उत्तर भारतातील कुशल सैनिक आणि प्रशासक आणले. त्याने मनसबदारांची नियुक्ती केली आणि जहागीर दिली. जरी तो मुघल सम्राटाचा सेवक असला तरी त्याने दिल्लीकडून कोणताही सल्ला न घेता किंवा कोणत्याही हस्तक्षेपाला प्रतिसाद न देता पूर्ण स्वतंत्रपणे राज्य केले.

निजाम काळातील सामाजिक स्थिती :

हैदराबादच्या धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासयुगांपासून, भारताच्या विविध भागातील आणि विविध सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांना आकर्षित केले. हैदराबादमधील समाजाच्या या विविध घटकांना एकत्रित करण्यात या गोष्टींचा विकास महत्त्वाची भूमिका बजावतो. पूर्वीच्या हैदराबाद राज्याची संरचना मूलतः ग्रामीण भागात होती, कारण सुमारे ८८% लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहत होती. १९४० मध्ये प्रति १००० व्यक्तींमागे ७० व्यक्ती साक्षर होते. त्रावणकोर, कोचीन, म्हैसूर मध्य प्रांत आणि बेरार यासारख्या काही स्थानिक राज्यांच्या तुलनेत आणि वाहतूक आणि दळणवळणाच्या अविकसित साधनांमुळे अंतर्गत आणि बाह्य व्यापारावर परिणाम झाला. समाजाचे संघटन मूलतः समाजाच्या विविध वर्गांनी केलेल्या 'कला किंवा व्यवसायांवर' आधारित झाले. कापूस, किंवा शेती करणारे, कम्मरी किंवा लोहार, विक्रेता किंवा विणकर, गोल्ला किंवा मेंढपाळ, मादीगा किंवा मोची इत्यादी जाती त्यांच्या व्यवसायाच्या आधारावर विकसित झाल्या आहेत. परंतु, हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की शेती आणि त्यात गुंतलेल्या जाती, हा केंद्रबिंदू बनला होता. ज्याभोवती मोठी ग्रामीण सामाजिक संघटना फिरत होती. विवाह, अंत्यसंस्कार आणि धार्मिक विधी पार पाडणारे ब्राह्मण होते. गावातील जमिनीच्या नोंदी तयार करणे, देखभाल करणे, महसूल बाबी पाहणारे पटवारी किंवा गावातील लेखापाल होते.

फारसी, उर्दू, तेलुगू, मराठी आणि कन्नड भाषा बोलणारे लोक एकाच समुदायाचे सदस्य म्हणून एकत्र राहत होते. १८९३ पर्यंत फारसी ही अधिकृत भाषा राहिली आणि या वर्षापासून १९४८ मध्ये राजवटीच्या अखेरीपर्यंत उर्दूने अधिकृत भाषा म्हणून स्थान मिळवले याशिवाय, हिंदी आणि इंग्रजी देखील बोलल्या जात होत्या.

निजामने जनतेच्या सोईसाठी वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य सेवेला खूप महत्त्व दिले. त्यांनी राज्याच्या विविध भागात दवाखाने, रुग्णालये आणि इतर आरोग्य केंद्रे स्थापन केली. प्रत्येक जिल्हा मुख्यालयात, चांगल्या निवास आणि बेडसह एक जिल्हा रुग्णालय स्थापन करण्यात आले. जिल्हा रुग्णालयांमध्ये एक सिव्हिल सर्जन, दोन वैद्यकीय अधिकारी, एक महिला वैद्यकीय अधिकारी, एक परिचारिका, तीन कंपाउंडर इत्यादींचा समावेश होता. राज्यातील प्रत्येक तालुक्यात लहान दवाखाने स्थापन करण्यात आले. वैद्यकीय विभागाचा खर्च दोन वेगवेगळ्या स्रोतांकडून भागवला जात होता एक दिवानी आणि दूसरा सर्फ-ए-खास मार्फत. पैगा, जागीर आणि संस्थानिकांची स्वतःची दवाखाने होती. पहिली वैद्यकीय संस्था म्हणजे रेसिडेन्सी डिस्पेंसरी (नंतर सुलतान बाजार रुग्णालय म्हणून ओळखले जाणारे). त्यानंतर गरिबांसाठी रुग्णालय (आता गांधी रुग्णालय) सुरू झाले. १८५१ मध्ये ही स्थापना झाली. अफझल गुंज रुग्णालय (आता उस्मानिया जनरल रुग्णालय) १८६६ मध्ये उघडण्यात आले. त्यात वैद्यकीय विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले. १८९७ मध्ये, रोनाल्ड रॉसने मलेरिया डासांद्वारे पसरतो हे शोधून काढले. त्यांनी हा शोध सिकंदराबाद येथील एका सुधारित प्रयोगशाळेत लावला.

निजाम काळातील शिक्षणव्यवस्था :

१९४८ पूर्वी मराठवाडा हा हैदराबाद या राज्याचा अविभाज्य भाग होता. आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात झाल्यापासून निजामी प्रदेशात उर्दू हे शिक्षणाचे माध्यम होते इंग्रजी व्यतिरिक्त पर्शियन आणि

अरबी या भाषांना प्रोत्साहन देण्यात आले, ज्या दुसऱ्या भाषा म्हणून शिकवल्या जात होत्या. सर्व प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळासरकारद्वारे चालवल्या जात होत्या. शिक्षणात खाजगी उपक्रम जवळजवळ निषिद्ध होते. प्रत्येक सार्वजनिक हालचालीकडे संशयाने पाहिले जात होते. साहित्यिक लिखाण राजकीय मानले जात होते. राजकीय स्वरूपाचे कार्यक्रम तर सोडाच, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी परवानगी घ्यावी लागत होती.

निजामाच्या राजवटीत इस्लामिक संस्कृतीचा प्रसार हा शैक्षणिक व्यवस्थेचा मुख्य पैलू होता. उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्थापनेमुळे मुस्लिम महत्त्वाकांक्षा आणि आकांक्षांना चालना मिळाली, ज्यामुळे राज्यकर्त्यांच्या धर्माचा प्रसार होण्यास मदत झाली. विद्यापीठाचे संपूर्ण वातावरण इस्लामिक उत्साहाच्या सुगंधाने भरले गेले. परिणामी, ज्ञानाच्या इतर शाखांना योग्य तो न्याय मिळाला नाही. जहागीरदारांच्या आणि उच्चभ्रूंच्या मुलांचे शिक्षणासाठी विशेष सुविधा होत्या. निजामाच्या अधिपत्याखाली सार्वजनिक शिक्षणाचा इतिहास सर सालार जंग यांच्या कारकिर्दीपासून (१८५३-८३) सुरू होतो. हैदराबाद शहरात 'दारुल-उलूम' किंवा 'ओरिएंटल कॉलेज'ची स्थापना करून सार्वजनिक शिक्षणाकडे पाऊल टाकणारे ते पहिले राजकारणी होते 'दारुल-उलूम' हे दख्खनमध्ये पाश्चिमात्य शिक्षणाचे केंद्र आणि आपल्या स्वतःच्या अभिजात कलाकृतींद्वारे संस्कृतीची आवड पसरवण्याचे साधन होते. परंतु हे प्रयत्न प्रामुख्याने हैदराबाद शहरापुरते मर्यादित होते.

राज्यातील लोकांना शिक्षित करण्यासाठी महत्त्वाचे पाऊल १८५९-६० मध्ये उचलण्यात आले. सरकारने प्रत्येक शाळेसाठी दरमहा ८७ रुपयांची तरतूद करून प्रत्येक तालुक्यात दोन शाळा, एक फारसी आणि दुसरी स्थानिक भाषेतील शाळा उघडण्याचे आदेश दिले. त्याचप्रमाणे, प्रत्येक जिल्ह्यात एक शाळा दरमहा १५०.०० रुपये देऊन करून स्थापन करण्यात आली. अभ्यासक्रमात गणित, इतिहास आणि भूगोल या भाषांव्यतिरिक्त मराठी, उर्दू, अरबी, फारसी, तेलगू आणि इंग्रजी यांचा समावेश होता. १८६९-७० मध्ये शिक्षण विभागाची स्थापना झाली आणि श्री. विल्किन्सन यांची सार्वजनिक शिक्षण संचालक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही जहागीरदारांच्या मुलांना इंग्रजी आणि पाश्चिमात्य शिक्षण देण्यासाठी 'मदरसे आलिया'ची स्थापना करण्यात आली.

मराठवाड्यात इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्याबद्दल, १८७४ मध्ये औरंगाबाद येथे अँग्लो व्हर्नाक्युलरस्कूलची स्थापना झाली. सामान्य शाळेत इतिहास, भूगोल आणि गणित हे विषय शिकवले जात होते. १८८३-८४ मध्ये श्री. सय्यद हुसेन बिलग्रामी हे सार्वजनिक शिक्षण विभागाचे संचालक झाले. १८९२-९३ मध्ये त्यांनी मराठवाड्यात नांदेड, जालना, तुळजापूर, लातूर आणि भिर येथे कनिष्ठ माध्यमिक शाळांच्या स्थापनेला चालना दिली. औरंगाबाद हायस्कूलला माध्यमिक दर्जा देण्यात आला. प्लेगमुळे महाविद्यालयाची प्रगती खुंटली, १९०४-०५ नंतर, डॉ. रॉस मसूद हे शिक्षण विभागाचे मुख्य अधिकारी बनले. त्यांनी प्रत्येक तालुक्यात एक उर्दू माध्यमिक शाळा आणि जिल्हा मुख्यालयात उर्दू हायस्कूलची स्थापना केली. परिणामी, इस्लाम धर्माचा प्रभावसमाजावर पडण्यासाठी उर्दू शिक्षणाचा हातभार लागला त्याचप्रमाणे, श्री. मॅकेन्झी यांनी शिक्षणाची एक नवीन योजना सादर केली या योजनेद्वारे सर्व ग्रामीण शाळांचे कृषी शाळांमध्ये रूपांतर करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. याशिवाय, सर्व शहरी शाळांमध्ये व्यापार आणि वाणिज्य विषयचा समावेश होता.

ईस्ट इंडिया कंपनीची शिक्षण संबंधी भूमिका

हैदराबाद संस्थानात स्थानिक शाळा आढळतात, जिथे शिक्षक वाचन, लेखन आणि अंकगणित यावर लक्ष केंद्रित करतात. शिक्षकाचे उत्पन्न गावाच्या आकारानुसार आणि पालकांनी शिक्षणाला दिलेल्या महत्त्वानुसार बदलते. निजामाने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीशी चांगले संबंध राखले असल्याने, सिकंदराबादमध्ये ब्रिटिश रेसिडेन्सीची स्थापना झाली आणि हैदराबाद राज्याच्या काही भागात ख्रिश्चन धर्म पसरला. युरोपियन मुलांसाठी चर्च ऑफ इंग्लंडने हैदराबाद शहरातील पहिली इंग्रजी सार्वजनिक शाळा 'सेंट जॉर्ज ग्रामर स्कूल' १८३४ मध्ये स्थापन केली. नंतर १८३९ मध्ये, रेसिडेन्टने 'बोलारम' येथे एक वैद्यकीय शाळा स्थापन केली. त्यानंतर, रोमन कॅथोलिक मिशनने १८५५ मध्ये हैदराबादमध्ये एक शाळा सुरू केली, जी माध्यमिक शाळेतील शिक्षक तयार करण्यासाठी ऑल-सेंट्स स्कूलमध्ये रूपांतरित करण्यात आली. सुरुवातीला, ही शाळानिजामाच्या सैनिकी कर्मचाऱ्यांच्या मुलांना आणि नंतर सर्व जातींच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी सुरू करण्यात आली. हैदराबाद शहर, औरंगाबाद, वारंगल आणि गुलबर्गा येथील इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये मिशनरी स्थापन करण्यात आले. त्यामध्ये सामान्य, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शाळा समाविष्ट आहेत.

हैदराबाद संस्थानातील शाळांची रचना :

सन १८३० मध्ये हैदराबाद शहरातील जुमा मशिदीत एक मदरसा सुरू करण्यात आला. नंतर, १८५९ मध्ये, हैदराबाद राज्याने प्रत्येक तालुक्यात दोन शाळा आणि प्रत्येक जिल्ह्यात तीन शाळा उघडण्याचा निर्णय घेतला. तालुक्यात फारसी आणि स्थानिक भाषा शाळा उघडण्यात आल्या तर जिल्हा मुख्यालयात फारसी, इंग्रजी आणि स्थानिक भाषा शाळा उघडण्यात आल्या. तालुका आणि जिल्हा शाळांमध्ये मासिक शुल्क अनुक्रमे एक आना आणि दोन आना होते. तथापि, कृषी वर्गातील मुलांना शुल्क भरण्यापासून सूट देण्यात आली. अनुक्रमे १८७० आणि १८७२ मध्ये 'सिटी हायस्कूल' आणि 'चादरघाट हायस्कूल'ची स्थापना करण्यात आली. सार्वजनिक बांधकाम विभागासाठी आवश्यक असलेल्या तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी १८७० मध्ये अभियांत्रिकी शाळेची स्थापना करण्यात आली. १८७१ मध्ये जिल्हा शाळांची व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्रत्येक राज्याला स्थानिक शिक्षण संचालक म्हणून नेमण्यात आले.

१८७२ मध्ये संस्थानने सर्व जिल्ह्यांमध्ये सुमारे १२५ स्थानिक भाषा शाळा चालवल्या होत्या. याशिवाय, हैदराबाद शहर आणि उपनगरांमध्ये त्याच वर्षी १६ शाळा कार्यरत होत्या, ज्यामध्ये एका शाळेत इंग्रजी शिकवले जात होते. १८७५ मध्ये, पाच उपनिरीक्षकांची नियुक्ती करून शिक्षणाचे व्यवस्थापन सार्वजनिक शिक्षण विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आले होते. त्याच काळात औरंगाबादमध्ये प्रथमच अँग्लो-भाषिक शाळा सुरू करण्यात आली. १८७३ आणि १८७८ मध्ये राजघराण्यातील मुलांसाठी 'मदरसा-ए-आलिया'ची स्थापना करण्यात आली आणि इंग्रजी शिक्षकांसह खाजगी व्यवस्थापनाखाली राजघराण्यातील मुलांसाठी 'मदरसा-ए-ऐज्जा' उघडण्यात आली. हैदराबाद संस्थानने १८७८ मध्ये जिल्हा शाळांमध्ये फी भरणे अनिवार्य केले.

१८५४ मध्ये हैदराबाद शहरात अरबी आणि फारसी हे शिक्षणाचे माध्यम म्हणून 'दारुल-उलम/ओरिएंटल कॉलेज'ची स्थापना करण्यात आली. अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून भौतिकशास्त्र,

रसायनशास्त्र, गणित आणि खगोलशास्त्र शिकवले जात होते. १८५७ मध्ये पहिले 'सिटी इंग्लिश मिडियम हायस्कूल' उघडण्यात आले, जिथे इंग्रजी, अरबी, फारसी, हिंदुस्तानी, तेलुगू, मराठी आणि कानडी शिकवले जात होते.

मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यात हैदराबाद संस्थानची भूमिका :

निजाम काळात मुस्लिम धर्मियांची मुलींना शाळेत पाठवण्याची अनिच्छा, हिंदूंमध्ये बालविवाह आणि प्रशिक्षित महिला शिक्षकांचा अभाव हे महिला शिक्षणाच्या प्रगतीतील मुख्य अडथळे होते. निजाम सहाव्याच्या काळात पहिली सरकारी शाळा सुरू झाली. डॉ. अघोरनाथ चट्टोपाध्याय यांनी १८७७ मध्ये मुस्लिम आणि हिंदू मुलींना शिक्षण देण्यासाठी 'हिंदू अँग्लो-व्हर्नाक्युलर शाळा' सुरू केली. १८८२ मध्ये वेस्लेयन मिशनने सिकंदराबाद आणि चादरघाट येथे मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून मुलींना सुईकाम, घरगुती विज्ञान, अरबी, फारसीआणि इंग्रजी शिकवले जात असे.

सन १८८० च्या दशकात बोलाराम येथे मुलींसाठी एक संस्था उघडण्यात आली. १८९० च्या दशकात 'मुफीदुल-अनाम हायस्कूल'ने मुलींसाठी एक प्राथमिक विभाग सुरू केला. १८९० मध्ये 'नामपल्ली मुलींची शाळा' स्थापन झाली, जी हैदराबाद राज्यातील मुलींसाठीची पहिली सरकारी माध्यमिक शाळा होती. १८९५ मध्ये 'स्टॅनली मुलींची शाळा' सुरू झाली. हैदराबादमध्ये असलेल्या 'तेलुगू नॉर्मल स्कूल' आणि 'एलिझाबेथ स्टॅनली मुलींची हायस्कूल'ने तेलुगू शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले. हैदराबाद संस्थानाने विद्यार्थ्यांना स्टायपेंड दिले आणि शाळेतून ये-जा करण्यासाठी बैलगाड्या सुरू केल्या.

निष्कर्ष :

१. निजामाच्या काळात हैदराबाद हे भारतातील सर्वात मोठे संस्थानिक राज्य होते.
२. निजाम काळातील समाजाचे संघटन मूलतः समाजाच्या विविध वर्गांनी केलेल्या 'कला किंवा व्यवसायांवर' आधारित झालेले दिसते.
३. निजामाने जनतेच्या सोईसाठी वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य सेवेला खूप महत्त्व दिल्याचे दिसते.
४. असफ जाहीच्या काळात, पर्शियन, उर्दू, तेलगू आणिमराठी एकाच वेळी विकसित झाले. १८९३ पर्यंत पर्शियन ही अधिकृत भाषा होती आणि नंतर १९४८ पर्यंत उर्दू.
५. निजामाच्या राजवटीत इस्लामिक संस्कृतीचा प्रसार हा शैक्षणिक व्यवस्थेचा मुख्य पैलू असल्याचा दिसतो.
६. निजामावर 'हुकूमशाही'चाही आरोप असल्याचे दिसते. परंतु तो विद्यापीठ समिती सारख्या वेगवेगळ्या उद्देशांसाठी तो समित्या स्थापन करत असे.
७. हैदराबाद संस्थानात प्राथमिक, माध्यमिक, व्यवसाय शिक्षण शाळा, कृषि शाळा, धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या शिक्षण संस्था, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, उस्मानीय विद्यापीठ सारखे नामवंत विद्यापीठ असल्याचे आढळते.
८. मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी हैदराबाद संस्थानिकांनी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा व महाविद्यालयाची निर्मिती केल्याची दिसते.

९. निजामावर दूरदृष्टीचा अभाव असल्याचाही आरोप आहे, परंतु त्याने 'विधायीमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका वेगळे करून प्रशासनात सुधारणा केल्या.

संदर्भ :

१. हैदराबाद सरकार (१९५२) सर्वोत्तम पाऊल पुढे: हैदराबाद १९५२, माहिती आणि जनसंपर्क संचालक, हैदराबाद.
२. कुरेशी, अन्वर इक्बाल (१९४७) हैदराबादचा आर्थिक विकास: खंड १, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, ओरिएंट लाँगमन, मुंबई.
३. प्रा. ए. आर. कुलकर्णी (संपादक), आधुनिक दख्खनचा इतिहास, १७२४ – १९४८, खंड २, हैदराबाद, २००९, पृष्ठ ३७३.
४. Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science Volume 4 ~ Issue 8 (2016) pp: 21-23 ISSN(Online) : 2321-9467, 'History of Nizams Rule and Education before Independence'
५. <https://em.nizameducation.com>
६. <https://www.thehansindia.com/hans/opinion/news-analysis/education-in-hyderabad-state-during-nizam-period-706807>
७. <https://www.opindia.com/2023/09/revisiting-the-brutal-legacy-of-the-nizam-rule-in-hyderabad/>
८. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/list-of-nizams-of-hyderabad-1718715476-2>